

The Expansion of the Faith. Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages, ed. Paul Srodecki, Norbert Kersken, Turnhout 2021, Brepols, ss. 350 + 25 ilustracji, 10 map, Outremer, Studies in the Crusades and the Latin East, t. 14

Zainteresowanie wyprawami krzyżowymi nie słabnie. Po dekadach skupiania się na kierunku lewantyńskim, od kilkunastu lat daje się obserwować wyraźny zwrot ku problematyce przejawów ruchu krzyżowego na obszarach Europy uznawanych za „peryferyjne” w stosunku do centrów zachodniego chrześcijaństwa. W praktyce oznacza to przede wszystkim dążenie do uchwycenia wpływu ideologii i praktyki krucjatowej na lokalne teatry zmagania z „wrogami Krzyża” przy wyraźnym i zrozumiałym nachyleniu z jednej strony ku Półwyspowi Iberyjskiemu, z drugiej – ku Skandynawii, Bałtykowi i Europie Środkowo-Wschodniej. W ostatnim czasie powstały liczne prace poświęcone tym lokalnym teatrom,

w tym i takie, które stawiają sobie za cel uchwycenie w bardziej spopularyzowany sposób różnic i paralelności pomiędzy zjawiskami rozgrywającymi się w różnych regionach¹.

Wymieniony w nagłówku tom materiałów wpisuje się w taki trend badawczy. Jest on rezultatem konferencji zorganizowanej w 2017 r. w Instytucie Herdera w Marburgu pod hasłem „Crusading and Crusader Movement in the Peripheries of the Christian West, 1100–1500”, aczkolwiek tylko część z wygłoszonych wówczas referatów trafiła do publikacji². Za redakcję tomu odpowiadają Paul Srodecki oraz Norbert Kersken, a więc mediewiści niemieccy znani zarówno z badań nad krucjatami (zwłaszcza Srodecki), jak i zróżnicowaną problematyką kulturową, w tym średniowieczną historiografią (Kersken). Te zainteresowania redaktorów nie pozostały bez wpływu na zakres poruszanych w tomie tematów, bowiem obok prac dotyczących poszczególnych epizodów i wydarzeń zbiór oferuje również pewną liczbę studiów podejmujących zagadnienia kulturowe.

Tom zawiera 18 tekstów, w tym sześć autorstwa badaczy niemieckich, dwa czeskich, dwa estońskich oraz po jednym badaczy z Australii, Chorwacji, Francji, Hiszpanii, Grecji, Polski, Szwecji i Wielkiej Brytanii. Taki dobór autorów sprawia, że w publikacji dominuje problematyka północno- oraz wschodnioeuropejska, a tylko jeden z rozdziałów dotyczy Hiszpanii, podobnie Egiptu i Cesarstwa Łacińskiego. Cały materiał został podzielony na pięć części tematycznych, kolejno: 1. „Adaptation and Rejection”, 2. „Conviction and Violence”, 3. „Conquest and Expansion”, 4. „Catholicism and Orthodoxy”, 5. „Legitimation and Propaganda”. Zaproponowany podział rzeczowy uznać można za skrojony na miarę, bowiem udało się redaktorom tak podzielić materiał, że zgrupowane w ramach sekcji rozdziały tworzą przeważnie koherentne tematycznie bloki. Pewnym wyjątkiem jest jedynie część druga, do której trafiły teksty o dość zróżnicowanym profilu. Natomiast nie ma wątpliwości, że taki a nie inny podział materiału jest dyktowany przede wszystkim pragmatyką.

Całość poprzedza rozdział wstępny autorstwa Srodeckiego. Jest to tekst istotny, ponieważ oprócz prezentacji tomu zawiera rozważania nad stanem badań oraz kwestiami metodologicznymi. Wiele miejsca poświęcono tu sprawie od dawna dyskutowanej, tj. problemowi definicji krucjaty (pluralistyczna, tradycjonalistyczna itd.). Zdaniem historyka trudno dokonać prostej wykładni tego pojęcia, ponieważ stojące za nim zjawisko jest „ewolucyjnym kameleonem” (*evolutionary chameleon*). Srodeckiemu, co nie dziwi, najbardziej odpowiada interpretacja możliwie pojemna, określona tu jako *evolutionary-pluralistgeneralist*, którą uważa za szeroko dziś akceptowaną. Zabrakło natomiast rozważań nad inną kluczową sprawą, mianowicie na ile to, co określane jest „peryferyjnymi

¹ Należy tu wymienić zwłaszcza pracę Kurta Villadsa Jensena, *Crusading at the Edges of Europe. Denmark and Portugal c. 1000 – c. 1250*, Abingdon–New York 2016.

² Program konferencji: <https://www.hsozkult.de/event/id/event-84433> (dostęp: 11 VII 2022). Brakujące referaty mają zostać opublikowane w kolejnym tomie pt. *Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the Late Middle Ages*.

krucjatami”, czerpie z pokładów wczesnośredniowiecznej tradycji sakralizacji wojny, a na ile z koncepcji rozwijających się w konsekwencji krucjat do Ziemi Świętej. Naświetlenie modelu/modeli „krucjaty peryferyjnej” jako celu badań zebranych studiów byłoby również wskazane. Na podkreślenie zasługuje jednak duże znaczenie, jakie Srodecki przypisał istotnym wypowiedziom Paula E. Chevédena³. Należałoby się spodziewać, że będą one również punktem odniesienia dla autorów poszczególnych rozdziałów. Tak jednak się nie stało, a co za tym idzie, utartym zwyczajem mnożą się w tomie takie pojęcia jak „krucjata w wąskim znaczeniu” czy *precroisade*.

Część pierwszą, poświęconą zjawisku adaptacji bądź odrzucenia idei krucjaty w wymiarze lokalnym, otwierają dwa teksty, których tematyka będzie najbliższa polskiemu czytelnikowi. Zdzisław Pentek stawia pytanie, dlaczego tak niewielu krzyżowców z Czech, Polski i Węgier wzięło udział w wyprawach krzyżowych do Ziemi Świętej. Pytanie to jest ważne, lecz zaproponowane przez Autora wyjaśnienia mają postać zaledwie luźnych hipotez. Jako czynniki niesprzyjające intensywniejszemu włączaniu się rycerstwa środkowoeuropejskiego w krucjaty Pentek wymienia odległość, jaka dzieliła trzy wymienione kraje zarówno od Rzymu, jak i Jerozolimy, słabe zintegrowanie regionu z zachodem Europy, mało intensywne kontakty z zachodnioeuropejskim duchowieństwem, niski poziom rozwoju cywilizacyjnego (późna chrystianizacja) utrudniający recepcję haseł krzyżowych, wyzwania polityczne blokujące możliwość opuszczenia kraju czy w końcu słabość ekonomiczną władztw regionu. W tym szeroko zakrojonym pod względem tematu studium zabrakło niestety miejsca na bardziej pogłębione analizy, które wydają się niezbędne. Nie może się przy tym obejść bez badań porównawczych, szczególnie uwzględniających region Skandynawii. Jak zauważa Autor, przynajmniej część wymienionych przez niego czynników, teoretycznie blokujących rozprzestrzenianie się ruchu krucjatowego w naszym regionie, można też odnieść do obszarów północnych kontynentu europejskiego. A jednak Norwegia znacznie żywiej zaznaczyła swoją obecność w Ziemi Świętej niż władztwa środkowoeuropejskie.

Z kolei Dariusz von Güttner-Sporzyński podejmuje sprawę wielokrotnie już podnoszoną także w jego własnych pracach, mianowicie kwestię adaptacji w Polsce ideologii krucjatowej. Zdaniem Autora można zauważyć w Polsce proces typowy, jakim jest przejście od wojen „misyjnych” i „świętych” około 1100 r. do działań będących pełnoprawnymi krucjatami (aczkolwiek bez papieskiej licencji) za panowania trzech najmłodszych synów Krzywoustego. W sposób typowy dla prac nad tym zagadnieniem Autor pomija jednak sprawę trwałości w XII w. dawnej „imperialnej” idei „świętej wojny”⁴. Polskie krucjaty XII w. wydają się

³ Na ich znaczenie zwracałem uwagę w tekście: R. Kotecki, *Bishops and the Legitimation of War in Piast Poland Until the Early Thirteenth Century*, PH 111, 2020, 3, s. 437–470.

⁴ Dla Rzeszy np. M. Büding-Naujoks, *Das „Imperium Christianum” und die deutschen Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, red. H. Beumann, Darmstadt 1963, s. 65–120;

mieć wiele z tą tradycją wspólnego, przez co nadal można się zastanawiać, czy mimo wpływu haseł krucjatowych w połowie stulecia wyprawy Bolesławiców pod względem ideologicznym rzeczywiście w sposób istotny odbiegały od wcześniejszych koncepcji.

Neven Budak jest autorem rozdziału poświęconego oddziaływaniu idei krzyżowej w Chorwacji-Dalmacji. Tekst ten pokazuje coś zupełnie innego niż to, co zazwyczaj ukazują studia o adaptacji zjawiska krucjaty, mianowicie jak w interesującym Autora regionie zapamiętano wyprawy krzyżowe. A nie zapamiętano ich ani szczególnie dobrze, ani w sposób typowy. Dochowane przekazy prezentują bowiem obrazy krucjat, które albo były nieudane, jak wyprawa króla Węgier Andrzeja II (1217), albo „wypaczone” — tu epizod zdobycia Zadaru przez Wenecjan (1202) oraz krucjaty przeciw bośniackim heretykom, lub jedynie wyobrażone, jak zmyślona w XIV w. niedoszła krucjata jedenastowiecznego władcy chorwackiego Dymitra Zvonimira.

Część druga, „Conviction and Violence”, wnosząc po tytule, ma dotyczyć zjawiska przemocy i nakłaniania do niej. Jest to część najbardziej niespójna ze wszystkich, bowiem łączy teksty dotyczące tak naprawdę spraw od siebie odległych. Część tę otwiera artykuł Kurta Villadsa Jensena, najbardziej wyróżniający się w tomie. Dotyczy on zagadnienia nietypowego dla studiów krucjatowych, a mianowicie teologicznych poglądów na temat idolatrii w źródłach opisujących misje chrystianizacyjne w rejonie Bałtyku. Autor ciekawie pokazuje, jak ważna była to kwestia oraz jak mocno koncepcje te oddziaływały także na autorów zainteresowanych krucjatami (Arnold z Lubeki, Helmold, Saxo Gramatyk). Dla polskiego czytelnika będzie jednak uderzające, że Autor nie korzystał z istotnych dla podejmowanego tematu prac Stanisława Rosika⁵.

Kolejny rozdział wbrew tytułowi w niewielkim stopniu dotyczy idei krzyżowej na obszarze północno-zachodniej Słowiańszczyzny w okresie II krucjaty. Norbert Kersken skupia się raczej na tradycyjnych kwestiach poruszanych w badaniach nad tzw. krucjatą połabską (1147), nie stroniąc od roztrząsania kontekstu politycznego. Ostatecznie dochodzi do dość banalnego wniosku, zakładającego, że organizatorzy wyprawy posłużyli się ideą krucjaty w celu integracji sił politycznych o bardzo odmiennych interesach (Sasi, Duńczycy, Polacy). Zdaniem Kerskena po raz pierwszy przy tej okazji uznano chrystianizację za cel krucjaty. Taki wniosek może dziwić w kontekście dawnych tradycji sakralizacji „wojen misyjnych”.

Kristjan Kaljusaar wyjaśnia z kolei, w jaki sposób biskup Rygi wykorzystywał wybitnych krzyżowców dla realizacji własnych ambicji. Badacza interesuje

natomiast zbyt powierzchowne wydają się wnioski B. Gübele, „*Deus vult, Deus vult*”. *Der christliche heilige Krieg im Früh- und Hochmittelalter*, Ostfildern 2018, s. 230–242.

⁵ Najważniejsza z tych prac ukazała się niedawno w tłumaczeniu na język angielski, jednak Jensen nie miał zapewne możliwości zapoznać się z nią przed publikacją tomu, S. Rosik, *The Slavic Religion in the Light of 11th- and 12th-Century German Chronicles* (Thietmar of Merseburg, Adam of Bremen, Helmold of Bosau), Leiden–Boston 2020.

przede wszystkim postać księcia saskiego Alberta I, który wyprawił się do Liwonii ok. 1219 r. i przebywał tam wiele lat. Początkowo Albert pełnił rolę sojusznika biskupa przeciw zakusom Danii oraz zakonu inflanckiego. Z czasem interweniował jednak w odpowiedzi na apele różnych lokalnych frakcji, które wykorzystywały jego autorytet jako łatwiej dostępną alternatywę dla cesarskiego lub papieskiego poparcia.

David Sychra przygląda się roli biskupa Brunona z Schauenburga w dwóch krucjatach do Prus. Wbrew dominującym tezom zakładającym polityczną motywację organizacji owych wypraw, w tym dążenie Przemysła Ottokara II do wzmocnienia swojego autorytetu, Autor stwierdza, że owe krucjaty były właściwie dziełem Brunona. Nie były to jednak przedsięwzięcia dobrowolne, a raczej podjęte pod naciskiem papieskim. Szkoda, że próbując ustalić powody leżące u podłoża tych wypraw, Sychra pominął całkowicie kwestie osobowości biskupa. Warto byłoby zapytać, czy Bruno chciał zostać zapamiętany jako biskup-krzyżowiec?

Część trzecia dotyczy zjawiska ekspansji chrześcijaństwa poprzez podbój. W pierwszym rozdziale tej partii omówione zostały szwedzkie wyprawy do Finlandii prowadzone między połową XII a początkiem XIV w. Jens E. Olesen twierdzi tu, że wyprawy te muszą być oceniane w kontekście rozwoju ruchu krucjatowego w regionie Bałtyku. Przedmiotem zainteresowania Autora są: ekspedycja króla Eryka Świętego ok. 1155 r., działania w Tavastii w latach trzydziestych i czterdziestych XIII w. oraz wyprawy prowadzone od końca XIII w. do Karelii. Rozdział Olesena ma charakter przekrojowy, omawiający fakty i zjawiska za literaturą przedmiotu, w związku z czym nie dostarcza on oryginalnych analiz i wniosków.

Inaczej ma się rzecz z rozdziałem Martina Schürerra, który został poświęcony pomijanym konsekwencjom krucjaty połabskiej. Dzięki drobiazgowej analizie pokazuje on, że wydarzenia 1147 r. wywołały wstrząsy na obszarze władztw Adolfa II z Schauenburga i obodrzyckiego księcia Nikłota. W trakcie działań wojennych znajdowali się oni po przeciwnych stronach, jednak po ustąpieniu krzyżowców obaj stanęli wobec podobnych wyzwań i musieli odwołać się do środków siłowych, aby móc na nowo ustabilizować swoje pozycje. Niebezpieczeństwo utraty władzy doprowadziło do ich wspólnej kampanii przeciwko zbuntowanym Słowianom, która przywróciła zerwaną w 1147 r. ugodę między obu władcami.

Oliver Auge stawia z kolei pytanie, czy podbój Rugii w 1168/1169 r. uznać można za krucjatę. O ile ze źródeł wynika wprost, że działania Danii w Liwonii od roku 1219 odbywały się pod znakiem krucjaty, o tyle, zdaniem badacza, charakter podboju Rugii w literaturze nie jest do końca wyjaśniony. Choć Auge nie przywołuje w swym tekście argumentów rozstrzygających, to sugeruje, idąc jednak wyraźnie za poglądami Janusa Møllera Jensena, że ideologia krucjatowa odgrywała ważną rolę w inicjowaniu przedsięwzięć Waldemara I i biskupa Absalona. Niestety podobnie jak wcześniej Kersken, Autor ten pomija sprawę ciągłości oddziaływania w regionie dawniejszej tradycji sakralizacji działań zbrojnych służących politycznemu i religijnemu ujarzmieniu pogan.

Luis García-Guijarro jest autorem jedyne go tekstu dotyczącego problematyki iberyjskiej, zarazem najciekawszego w całym tomie. Uczony ten unika błędu, który można zarzucić wyżej wymienionym badaczom. Dzięki wnikliwej i pozbawionej uproszczeń analizie próbuje on zrozumieć rzeczywisty charakter kampanii, która zakończyła się bitwą pod Las Navas de Tolosa (1212). Odchodząc od prostej kategoryzacji, pokazuje, że ideologia rozwijana w związku z kampanią była konglomeratem koncepcji typowych dla krucjaty oraz (zdaniem Autora nadal dominujących!) koncepcji wyrastających z dawniejszych tradycji rozwijanych w ramach rekonkwisty.

Na część czwartą składają się dwa teksty pokazujące, jak ideę krucjaty wykorzystywano do walki z prawosławnymi, których od XI w. dezawuowano jako schizmatyków. Główną zasługą Nikolaosa G. Chrissisa jest wyjaśnienie, w jaki sposób w XIII w. przedstawiano Greków jako schizmatyków, jakich środków i argumentów używano w celu przekonania, że ich wyznanie jest odstępstwem od prawdziwej wiary i wymaga skorygowania przy pomocy środków orężnych. Z kolei Antiego Selarta interesuje Ruś jako sprzymierzeniec lub antagonistą krzyżowców w XIII i XIV w. Z jego rozważań wynika, że w praktyce relacje Rusi z zachodnim chrześcijaństwem pełne były sprzeczności, a postulat likwidacji „schizmatyckiego obrządku” na Rusi współlistniał z głosami dopominającymi się zawarcia unii kościelnej.

W części piątej zawarto teksty dotyczące problematyki legitymizacji krucjat oraz propagandy krzyżowej. Otwiera ją tekst Erica Böhme go poświęcony działaniom zbrojnym Franków w Egipcie w 1163 r., a więc kampanii znanej głównie z listu króla jerozolimskiego Amalryka do króla Francji Ludwika VII. Autor neguje tu utarty pogląd, iż wyprawa ta była ekspedycją karną, mającą na celu ściągnięcie zaległych danin. Chodziło raczej o rozpoznanie gruntu pod przyszłą wielką kampanię, mającą z pomocą potężnych sojuszników opanować na trwałe znaczną część terytorium Egiptu. Jakkolwiek rozdział Böhme go trudno uznać za nieistotny, to jednak ze względu na podjętą w nim problematykę jego obecność w publikacji poświęconej adaptacji zjawiska krucjaty na peryferiach Europy wywołuje zdziwienie. Tym trudniej zrozumieć decyzję o jego włączeniu do tomu, że rozpatrywane w tym rozdziale kwestie były konsekwencją wcześniejszych krucjat do Ziemi Świętej.

Nora Berend w krótkim, acz interesującym eseju pokazuje, jak w XIV i XV w. zmieniło się postrzeganie krucjaty Andrzeja II z roku 1217. Wyprawa ta nie zakończyła się żadnym spektakularnym triumfem, wręcz przeciwnie. Nie przeszkodziło to jednak późnośredniowiecznym autorom w przekształceniu tego przedsięwzięcia w wielki sukces. Stała za tym przede wszystkim chęć podniesienia prestiżu władców węgierskich. Najpierw Andegawenowie chcieli wielkich krzyżowców wśród swoich poprzedników, aby móc mienić się ich sukcesorami. Później podobne tendencje wystąpiły za Macieja Korwina, który dążył do wzmocnienia swego prestiżu jako władcy powstrzymującego ekspansję Osmanów.

Robert Antonín z kolei przygląda się retoryce i propagandzie krucjatowej rozwijanej przez Przemysła Ottokara II. Badacz ten zgadza się z Davidem

Sychrą, że obie wyprawy pruskie, w których władca uczestniczył, należy raczej przypisać inicjatywie biskupa Brunona. Przemysł był niewątpliwie entuzjastą hasel krucjatowych, jednakże bardziej niż w ich realizacji wyspecjalizował się w oportunistycznym ich wykorzystaniu w propagandzie. Prezentując się w roli obrońcy Europy przed hordami wschodnich barbarzyńców, zwłaszcza Mongołów, czeski król budował swój osobisty prestiż władcy chrześcijańskiego, co miało mu dopomóc w staraniach o uzyskanie dla siebie korony cesarskiej.

Ostatni rozdział w tomie to tekst poświęcony trzynastowiecznym przedsięwzięciom krucjatowym przeciwko Mongołom. Srodecki skrupulatnie omawia wszystkie kolejne akcje mające zapobiec rozprzestrzenieniu się w Europie „wschodniej plagi”. Autora nie interesuje jednak tylko faktografia, ale także kwestia sposobów organizacji tych przedsięwzięć (w tym niedoszłych) i mobilizacji do walki, a także charakter samych wypraw. Zdaniem Srodeckiego pod wieloma względami antymongolskie krucjaty były podobne do innych krucjat XIII w., tak jak typowe były wezwania władców polskich i węgierskich, niekiedy ruskich, o pomoc kierowane do zachodniego rycerstwa za pośrednictwem autorytetu papieskiego. Na docenienie zasługuje obfite korzystnie przez Srodeckiego z dorobku polskich historyków.

Recenzowany tom został wydany starannie. Jedyny poważniejszy mankament to jakość materiałów ilustracyjnych, a zwłaszcza map, które przejęto z innych opracowań. Niezbyt szczęśliwy wydaje się dobór form imion słowiańskich (np. Boleslas, Premislas), choć wybór to świadomy i realizowany konsekwentnie. Publikację zamyka dobrej jakości indeks nazw miejscowych i osobowych. Zabrakło natomiast osobnego zestawienia bibliograficznego czy bibliografii załącznikowych, co jednak typowe dla serii *Outremer*.

Recenzowany tom jest dość nierówny. Znalazły się w nim zarówno teksty bardzo szczegółowe, dotyczące wąskich spraw, jak i prace syntetyczne oraz wtórne w stosunku do dorobku historiografii. Większość rozdziałów to jednak prace solidne, nawet jeśli niekiedy przyczynkarskie. Z pewnym rozczarowaniem wypada jednak przyjąć, że redaktorzy i autorzy nie pokusili się o próbę ukazania wspólnego mianownika leżącego u podłoża zjawiska nazywanego „krucjatą peryferyjną”, poza oczywistą determinantą geograficzną. Z tego powodu trudno uznać, że recenzowana praca w wyraźny sposób poszerza nasze rozumienie wypraw krzyżowych na peryferiach jako fenomenu społeczno-kulturowego. Dość niepokojący, ale jakże typowy dla badaczy lokujących się w nurcie studiów krucjatowych, jest również brak pogłębionej świadomości zjawiska sakralizacji wojny przed „epoką krucjat”, datowaną tu na okres po 1100 r., i implikacji wynikających z tej tradycji również dla charakteru działań orężnych w okresie pełnego średniowiecza.

*Radosław Kotecki
(Bydgoszcz)*